

Közérzet a kultúrában

Menyhért Anna: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*

Menyhért Anna harmadik tanulmánykötetében klasszikusnak mondható irodalomtörténeti és elméleti problémák (személyesség, autobiográfia, történelmi tapasztalat, referencialitás, kulturális emlékezet stb.) újszerű megközelítést kínálja, egy olyan módszertan keretében, amely nemcsak az irodalomtudományon belüli elméleti irányzatok közötti átjárás lehetőségét, hanem az irodalom és a társadalomtudományok átfedéseinek, kölcsönhatásainak feltérképezését is lehetővé teszi. Az elemzések kiindulópontja a pszichológia/pszichoanalízis alapfogalma, a trauma – nem ez az első eset, hogy a fogalom az interpretáció eszközzé válik, a szerző azonban ennél jóval többet vállal: a könyv célja a trauma hazai irodalmi közbeszédbe való bevezetése, elméleti meghatározása, elkülönítése, gyakorlati alkalmazásának széles körű bemutatása a *nem (vagy nem csak) társadalomtudományi* diskurzuson belül. A trauma fogalma önmagában sem egységes: Menyhért Anna a rendelkezésre álló definíciók/szemléletek közül leggyakrabban angol-amerikai teoretikusok, köztük Shoshana Felman–Dori Laub írásait, Judith Lewis Herman és Erving Yalom kapcsolódó szövegeit alkalmazza. Olvasatában a trauma az irodalmi jelenségek leírásának eszközzé válik: komplex szerkezete, a betegség kialakulásában és a gyógyulásban betöltött szerepe egyfajta szabályos rendszerként fogható fel,

amely – bár mindenkinél egyedi, és a hatás is sajátos, amelyet kivált – egyfajta rítust is feltételez, amely az egyéni és kollektív traumát, valamint az irodalomtudományos értelmezésének lehetőségét is összekapcsolja: „A trauma fogalmához hozzátartozik a hallgatás, pszichológiai értelemben éppúgy, mint a kulturális emlékezet vonatkozásában. A trauma elszenvedője ugyanúgy nem képes arról beszélni, amit átélt, mint ahogy a súlyos társadalmi traumákat hallgatás övezi. A traumaelmélet úgy véli, hogy a gyógyulás feltétele a történetek elmondása, az egyén és a társadalom esetében egyaránt.” (5.)

A szerteágazó definíciók mindegyikére jellemző, hogy a traumát törésként fogja fel: olyan eseményről/hatásról/mozzanatról van szó, amely megváltoztatja a korábbi viselkedésformákat, működéseket, magát a személyiséget. Juliet Mitchellnél olvashatjuk, hogy a trauma „valamely védőréteg olyan mérvű sérülése, hogy az már nem kezelhető azokkal a mechanizmusokkal, amelyekkel a fájdalmat és a veszteséget általában kezelni szoktuk. A sérülés annyira súlyos, hogy még ha számítunk is az esemény bekövetkezésére, a hatást akkor sem lehet megjósolni”. Ennek eredményeképp, a védekező és stratégiai folyamatok révén az értékstruktúrák átrendeződnek, és Mitchell szerint maga a nyelvhasználat is módosul: „azok a

betegek, akik véleményem szerint a trauma valamely vonatkozó formájától szenvedtek, sajátos kapcsolatban álltak a nyelvvel” (J. M.: *Trauma, felismerés és a nyelv helye*. Thalassa, 1999. 2–3.). Ez az összefüggés teszi lehetővé, hogy a személyesség, az „önmagam” elbeszélhetősége, valamint a nyelv, amely „engem” egyszerre olvas és elbeszél, a bevezetett új fogalom kontextusában legyen a könyv kérdésfelvetésének egyik központi tárgya. Menyhért Annát idézve „a trauma akkor válik irodalmi értelemben elmondhatóvá, ha kialakul az ehhez szükséges irodalmi nyelv. Ez a nyelv nem elfedi a traumát, nem hallgat róla, hanem színre viszi a törést, azt, hogy a trauma előtti nyelv alkalmatlan a trauma elmondására, s ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a szakadásnak az új nyelvben látszania kell, mert múlt és jelen így kerülhet benne újra kapcsolatba” (6.). Az irodalmi mű ilyenkor a trauma feloldása, „kibeszélése” (legyen az egyéni vagy kollektív), az irodalmi elemzés pedig azt vizsgálja, milyen stilisztikai-retorikai és narratív struktúrával rendelkezik a szöveg, amely végrehajtja ezt a megszólalást. A kötet írásai közül mindenekelőtt a *Javított kiadásról* és Kertész Imre műveiről (*Sors-talanság, Felszámolás, K. dosszié*) szólóak, valamint a *Belső út – A koholmány botránya* című Benjamin Wilkomirski-olvasat jelent példát erre, és számos termékeny következtetést tesz lehetővé, mindenekelőtt az egyén és a környezet kölcsönviszonya, az írás és a beszéd elkülönülése, az identitás azonosíthatósága viszonylatában. Érdekes, hogy a probléma variációja Menyhért Anna korábbi könyveiben is feltűnt: az *„Én”-ek éneke* (Orpheusz, Bp., 1998) a lírai én integritásának, pozíciójának kérdése, az én-másik viszony, a retorikai olvasás adta lehetőségek felől közelítette a szemé-

lyességet; *Az olvasó alibije* kötetben (Kijárat, Bp., 2002) pedig a címadó tanulmány a krimiolvasás egyedi/irányított, a *Vers és valóság*ról szóló tanulmány pedig a Szabó Lőrinc-szöveg önértelmező jellegét helyezi az érdeklődés középpontjába. Itt viszont „a személyesség [...] konstrukció, mégpedig olyan, amely a szövegeket nem megelőzi vagy követi, hanem éppen az olvasásuk során keletkező és működő hatás, amely a különböző műfajok esetében, az adott műfaj (olvasásának) hagyományaiból következően más-más intenzitással és funkcióval bír. [...] A személyes olvasás tehát az elkerülhetetlenül jelen lévő személyességre mint konstrukcióra való reflexió révén a másik szavát teheti jobban hallhatóvá.” (51.)

A fentebb idézett hely a személyesség másik, a kötetben tetten érhető értelmezéséről ad információt, amely a befogadói tevékenység újragondolásával alakul ki. A *Személyes olvasás. Traumairodalom* című tanulmány (Alice Kaplan-, Janet Frame- és Németh Gábor-szövegek elemzésével) azt vizsgálja, bizonyítja, hogy az interpretáció maga tekinthető egy traumatikus aktusnak. Egyrészt azért, mert a pszichológia álláspontja szerint a trauma az elbeszéléssel (és ebből következően az olvasással is) átadható, a tapasztalat így bizonyos mértékig „személyessé” válik a hallgató/olvasó szempontjából is. Másrészt, a trauma az olvasás és a kritikusi tevékenység metaforájaként is feltűnhet. A traumatikus állapotra jellemző, hogy adott szituációkban tünet formájában újra meg újra felidéződik az egyén számára, és befolyásolja az adott helyzet megélését, a viselkedésformát, vagyis bizonyos értelemben úgy működik, mint azok a prekonceptiók és előismeretek, amelyeket a befogadás során működtetünk. A traumatikus emlékezet

„különbözik az emlékezet normál működés módjától: nem történetyszerű, hanem fragmentált, nem kontrollálható, hanem váratlan emléketörések jellemzik” (5.), amely szövegszerűen nyelvi alakzatként; a kritika, az újraolvasás tekintetében pedig egyfajta irányított (meghatározott szempontú, bizonyos problémákat középpontba állító, a saját érdeklődést és értékrendet előtérbe helyező) olvasásként jelenik meg. Ezt a tapasztalatot értelmezi az F. Várkonyi Zsuzsa *Férfidők lányregénye* című könyvéről szóló rövid írás, illetve a nagyobb lélegzetvételű, és a József Attila-kutatás szempontjából is igen figyelemre méltó a *Memoár mint anyai szó* című tanulmány, amely Vágó Márta, Szántó Judit és Kozmutza Flóra visszaemlékezéseit elemzi, és amelynek kiindulópontja (és a bizonyítás tárgya), hogy van olyan közös szempont, egyfajta minta, amely mindhárom szövegszerveződést meghatározza, alárendeli egy személyes célnak.

A választott séma, a trauma fogalma olyan személyesség-értelmezésre ad lehetőséget, amely (egyelőre) nem irányzatfüggő, véleményem szerint például a feminista irodalomkritika számára éppúgy hasznosítható lehet, mint mondjuk a medialitás-elméletben (hiszen közvetítők és közvetített tartalmak rendszeréről van szó). A kötet harmadik szempontja – ahogy erre a bevezetőben a szerző felhívja a figyelmet – trauma és ideológia összefüggése, amelynek vizsgálata valóban szükség-szerűnek látszik akkor, ha a „személyes olvasást” a traumafogalom értelmében egy részben feltérképezhető, a tünetekből részben felfejthető mintázatként értjük, amely rítusok ismétlődésére, elkülönülésére épül, visszakövetkeztetések révén azonosítható, és nem ritkán

irányzatoknak, szemléleteknek is megfeleltethető. A kötet két utolsó tanulmánya hangsúlyozottan foglalkozik ezzel a kérdéssel: az egyik az 1945–56 közötti agitatív antológiaköltészet olvasatát nyújtja, a másik pedig Stephen Greenblatt és Paul de Man párhuzamos, az ideológiát meghatározó szöveghelyeit kiindulópontnak tekintve, Greenblatt teoretikus szövegeinek elemzésével azt mutatja meg, hogy az olvasás program, amely korszakonként, rendszerenként, sőt személyenként változik. A tanulmány végkövetkeztetése szerint „a Greenblatt által elemzett, kísértetjárásokról – a személyes és a történelmi konfliktusok perszónifikációjáról, másikkairól – szóló beszámolók ennek fényében elképzelhetők az önéletírás válfajaként”, sőt közben „a halottak megszólításán keresztül megszólított történelem a saját magához, saját magáról, saját történetiségéről való regényes beszéd alkalmát is megteremti” (222.).

A tíz tanulmány a trauma fogalmának irodalomtudományos értelmezését alapozza meg, a hazai elméleti munkák körében így hiánypótlónak mondható. Mind a definíciórendszer, mind pedig az ezen alapuló, vállaltan újszerű értelmezői nyelv a szövegekben mutatja meg magát, tudományközi és teoretikus irányok közötti keskeny mezsgyén egyensúlyoz, illetve az elemzések során ezek közös pontjaira, átfedéseire hívja fel a figyelmet. A kötet legnagyobb erénye, hogy egy működő olvasási stratégiát, módszert képes felmutatni, amely egészen eltérő műfaji, elméleti és történelmi kérdések, életművek kutatásához rendkívül termékenyen járul hozzá.

(*Anonymus–Ráció, Budapest, 2008*)